

MIJN *PISIDIUM* VERHAAL

J.G.J. (Hans) Kuiper

My *Pisidium* story

The author, born in 1914, describes his life since about 1934 when he started to study landmolluscs and joined the new Dutch Malacological Society. In 1941 his main interest changed to the worldwide freshwater genus *Pisidium*. Over the years the collections of many museums and shellcollectors were identified, he travelled to many countries to collect shells and to visit museums. About one hundred scientific articles on Sphaeriidae were published in several malacological journals, in which he described about 30 new zoological taxa. In addition almost 200 articles on various malacological subjects were published in the *Correspondentieblad*.

His correspondence since 1933 with 700 scientists and collectors all over the world is kept and bound in forty volumes; his malacological research and observations are described and drawn in his 'Journaal' of 33 volumes. The author is honorary member of the Dutch Malacological Society, honorary scientist of the Zoological Museum Amsterdam and Doctor honoris causa (1984) of the University of Amsterdam. His large *Pisidium* collection and important malacological library were donated to the Zoological Museum of Amsterdam in 1994. His reprint collection went to the library of the Netherlands Malacological Society. In his professional career he was during 40 years a diplomat in service of the Kingdom of the Netherlands, for the longest period at the Dutch Embassy in Paris. He received the decoration 'Knight in the Order of Oranje-Nassau'.

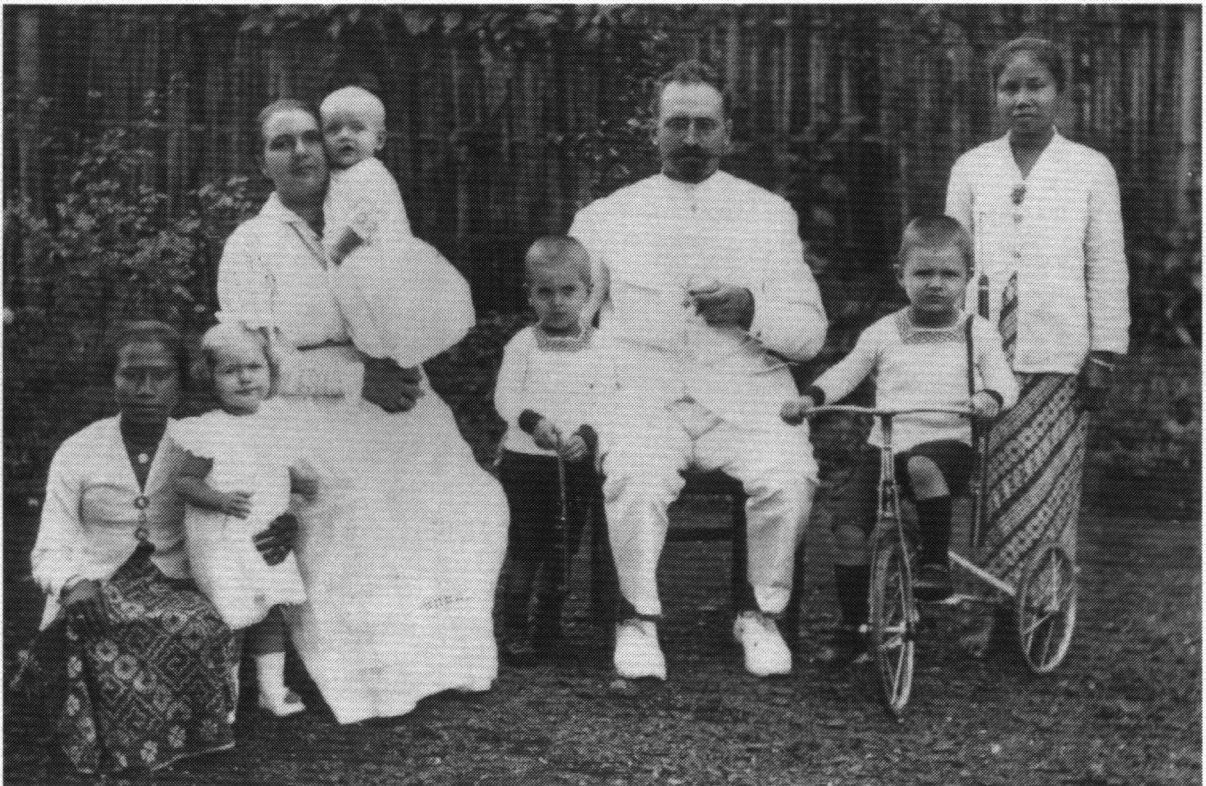
Inleiding

Op zondag 3 december 1939 nam ik in Berlijn Potsdamer Bahnhof de trein naar Maagdenburg om de malacoloog Wilhelm Feldmann op te zoeken. Bij hem thuis deed ik de ontdekking van mijn leven namelijk het nieuwe model van de Leitz' binoculaire prismaloupe. Ik was verrukt van het glasheldere perspectivische beeld en de grote werkruimte, waardoor het mogelijk is verscheidene objecten tegelijk te bestuderen. Die ontdekking en het vooruitzicht van de mogelijkheden, o.m. in de fotografie, hebben een belangrijke rol gespeeld in mijn gedachtenwereld en vrijetijdsbesteding. Terug in Berlijn bestelde ik bij Leitz de begeerde prismaloupe, doch ik moest mijn beurt afwachten want oorlogsleveranties hadden voorrang.

Maar wat deed ik daar eigenlijk in het oorlogvoerende Duitsland? Om een antwoord op deze vraag te geven, moet ik enkele jaren teruggaan. Het was een aaneenschakeling van toevalligheden.

Wereldreis 1936-1937

In het voorjaar van 1937 'nokte' ik in Rotterdam 'af' van het motorvrachtschip 'Kota Inten' (6.000 ton) dat rechtstreeks uit Mexico kwam. Ik had als lid van de bemanning, nl. als scheepsjongen (in mijn zuinig bewaarde Lloyd verzekeringpolis staat "varende als jongen"; ik was toen 22 jaar) een wereldreis op vrachtschepen van de Rotterdamsche Lloyd achter de rug. Mijn heimelijke bedoeling was om op Java, waar ik mijn prille jeugd had doorgebracht en waarnaar ik steeds heimwee koesterde, uit te kijken naar werk als planter in de rubbercultuur, iets wat mijn oudere broer al gelukt was. Ik had die kans niet. Er was crisis, ook in de cultures. Toen het schip op de thuisreis de Nieuwe Waterweg opvoer, poetste ik op de voorplecht voor het laatst de zware koperen scheepsbel, die zes keer per etmaal 'glazen slaat' en daarmee het werkritme op het schip aangeeft. De 'Ouwe' (= kapitein) op de brug, pratende met de 'Eerste' (= eerste stuurman) over de 'conduite' van de leden der bemanning, keek blijkbaar ook naar mij en

Het gezin Kuiper op Java, ca. 1917
(Hans staand in het midden)

zou toen o.m. gezegd hebben: "De Lloyd kan trots zijn op dat jongetje". De roerganger die zwijgzaam zijn dienst deed op de brug achter het roer, vertelde het mij terloops, toen ik die dag afscheid nam van mijn varensgezellen. Ik was wel tevreden met dat mondelinge 'getuigschrift', het leven op zee had van mij een geharde knaap gemaakt die nooit zeeziek werd. Ik was er dus wel zeker van, zo nodig opnieuw te kunnen aanmonsteren en dat gaf mij een veilig gevoel.

Er heerste al jarenlang een economische wereldcrisis en een grote werkloosheid. Sociale voorzieningen waren er praktisch niet. Als men geen werk had kon men gaan 'stempelen', zoals dat heette, een voor mijn gevoel vernederende bezigheid. Het was de tijd dat bijvoorbeeld afgestudeerden van Delft, hoorde ik, tevreden waren met een baantje als tramconductor.

Eenmaal aan de wal deed ik toch mijn best zo gauw mogelijk een andere baan te vinden. Ten slotte wachtte mijn trouwe vriendin op mij. Aan boord waren nog geen Pisidiums, maar wel o.m. een doos met niet-mariene mollusken die ik in de omgeving van Tampico in Mexico verzameld had. Daaronder ook een buis vol *Physa* die later door Henrard tot *heterostropha* (CB 11:70) gerekend werd.

De lezer zal zich afvragen hoe ik als landrot op een vrachtschip kwam. Dat gaat terug tot 1936. Ik woonde toen in Bilthoven, waar plannen bestonden om een stuk ruig terrein achter het Hotel Heidepark te gaan bebouwen. Als natuurliefhebber kende ik dat terrein met een heideplas, waar ik vaak was om vogels te observeren. Er groeide ook *Drosera*, het vleesetende plantje dat mij bijzonder boeide. In het dorp vormden enkele gelijkgezinden een comité. Er werden circulaire rondgestuurd om handtekeningen tegen bebouwing te verzamelen. Veel succes leek die actie niet te hebben. Bescheidenlijk nam ik toen het initiatief om huis aan huis handtekeningen te gaan verzamelen. Dat ging vlot. Het resultaat bracht ik naar de voorzitter van het comité, directeur van een bankfiliaal ter plaatse. Hij was zo verrast, dat hij direct besloot het initiatief door de comitéleden te laten overnemen. Dat had succes en de bebouwing ging tenslotte niet door. Kort daarna had ik een gesprek met de bankdirecteur, de heer Kool, een oud-zeeman. Toen hij merkte dat ik graag naar Indië wilde, belde hij direct een oud-collega van hem op, kapitein van het vrachtschip 'Blitar', dat toen in de haven van Hamburg lag. Resultaat: de 'Blitar' kon nog wel een scheepsjongen gebruiken. De rest ging vlot en nog diezelfde week scheepte ik mij in te Rotterdam.

De 'Blitar' voer via Londen naar Makalla in Hadramaut. Vandaar langs de West- en de Oostkust van Sumatra naar Batavia, Cheribon en Surabaya. Daar had ik de keus tussen terug naar Rotterdam of overstappen op de 'Kota Inten' van de Java-New York lijn. Ik koos, na overleg met mijn broer, planter in Djember, het laatste. De reis ging via Zuid-Afrika naar Halifax in Canada.

Reizen in Europa, 1937-1939

Na mijn zeereis had ik het geluk, als 'balie-employé' aangenomen te worden bij de welbekende reisbureaux Lissone-Lindeman. Ik werd te werk gesteld op het kantoor in Utrecht. De knepen van het vak leerde ik gauw. Een groot voordeel van de baan waren de gratis treinreizen in bijna heel westelijk en midden Europa. Ik maakte daarvan in mijn vacaties dankbaar gebruik. Steeds met rugzak en slaapzak, want van hotelkamers en restaurants was budgettair geen sprake. Ik maakte mij trouwens daarover totaal geen zorgen. Zo kon ik in 1938 een voetreis door Corsica maken, geïnspireerd vooral door de roman *Colomba* van Prosper Mérimée, boeiende leesstof uit mijn gymnasiumjaren. Al wandelend door rotsige bergen verzamelde ik mollusken. Ik overnachtte buiten, soms onder het beschuttende afdak van een geitenhok of in een schuur of onder een brug. In 1939 ging ik op dezelfde manier, ditmaal onder de invloed van de romans van Den Doolaard, naar Dalmatië, Bosnië en Kroatië. Op de terugreis leerde ik in Salzburg de idealist Friedrich Mahler kennen. Hij was meteropnemer bij de electriciteitsmaatschappij, maar zijn gedachten waren steeds bij de rijke molluskenfauna van zijn woonplaats. Hij had een enorme verzameling. Nog jaren na onze kennismaking hebben wij geanimeerd gecorrespondeerd. Hij bezorgde mij heel wat Pisidiums uit het Land Salzburg. In 1954 is hij overleden.

Op het reisbureau ontmoette ik soms interessante mensen. Zoals de dichter Geerten Gossaert, de schuilnaam van prof. Gerritsen, de befaamde auteur van *De geschiedenis van de Koninklijke* (Bataafse Petroleummaatschappij). Hij woonde boven het reisbureau. En de geomorfoloog prof. Oestreich, die in Utrecht doceerde en voor wie ik een diep respect had. En de geoloog Martin Rutten, van wie ik als knaap voordrachten voor de NJN gevolgd had. Onder mijn collega's was ook een (bijna) naamgenoot die veel later vader is geworden van een nu bekende malacoloog in de NMV.

Berlijn, 1939-1940

Een keer ontmoette ik aan de balie een zekere majoor Sas, militair attaché bij het Nederlandse gezantschap in Berlijn. Hij is (postuum) befaamd geworden om zijn herhaalde onthullingen van de Duitse invalsplannen in Nederland. Ik begreep al gauw dat hij naar een medewerker zocht, maar ik besepte ook dat ik geen schijn van kans zou hebben daar ik niet in militaire dienst geweest was. Ik had zogenaamde 'vrijstelling wegens broederdienst' omdat mijn oudere broer in Indië in het KNIL (=Koninklijk Nederlands-Indische Leger) diende. Ik koesterde dus geen illusies. Wij praatten wat en toen vroeg hij toch onverwacht of ik zin had als zijn medewerker naar Berlijn te gaan. Ik zei prompt "ja".

Het was eind augustus 1939. Ik vroeg en kreeg op korte termijn ontslag bij het reisbureau, wat gemakkelijk ging, vooral omdat de oorlogsgeruchten de reislust van het publiek danig bekoeld hadden en de commerciële vooruitzichten van het reisbureau niet rooskleurig waren.

Drie dagen later nam ik de trein naar Berlijn. Toen ik daar aankwam, was de stad in het donker wegens luchtalarm. Naar een onderdak zoekend, struikelde ik in mijn pas gekochte colbert over prikkeldraad van een plantsoenhok midden op de Kurfürstendamm. De schade viel mee. In elk geval kon ik dankzij een naaister in het hotel de volgende dag netjes op het gezantschap in het deftige "Alte Westen" verschijnen. De majoor was er niet; hij was als waarnemer voor enkele dagen naar het Oostfront vertrokken, waar de oorlog al woedde. Ik vond, geholpen door de adjunct-landbou wattaché, de bekende latere kolonel Millenaar, onderdak bij een bejaard Pruisisch echtpaar dat, na de aan den lijve ondervonden misère van de Weimar-republiek in de jaren twintig, in alle oprechtheid Adolf Hitler als een soort messias vereerde.

Over mijn verblijf in Berlijn, de barre winter met veel sneeuw en karig voedsel valt malacologisch weinig te vertellen. Er was geen tijd en aandacht voor. 's Avonds las en studeerde ik. Een van de weinige extra's die ik mijzelf veroorloofde, was het bijwonen van een voordracht van de door mij bewonderde Zweedse vogelschrijver Bengt Berg. Van zijn door de Utrechtse journalist Rinke Tolman uit het Zweeds vertaalde boek *Met de trekvogels naar Afrika*, dat ik op mijn veertiende verjaardag van mijn moeder cadeau gekregen had, kende ik hele bladzijden uit het hoofd.

Om de haverklap bracht de majoor het vredige Den Haag in opschudding met zijn in Nederland gewantrouwde invasieberichten. De laatste keer in mei 1940. Ik was juist in die dagen met de zogenaamde diplomatieke zak (een verzegelde postzak) naar Den Haag gereisd en hoopte dat de inval voor de zoveelste maal uitgesteld zou worden. Maar de dag na aankomst in Den Haag vielen de Duitse troepen Nederland binnen. Terugkeer naar Berlijn had geen zin meer. De hele Nederlandse vertegenwoordiging (toen nog geen ambassade) werd naar Zwitserland geëvacueerd.

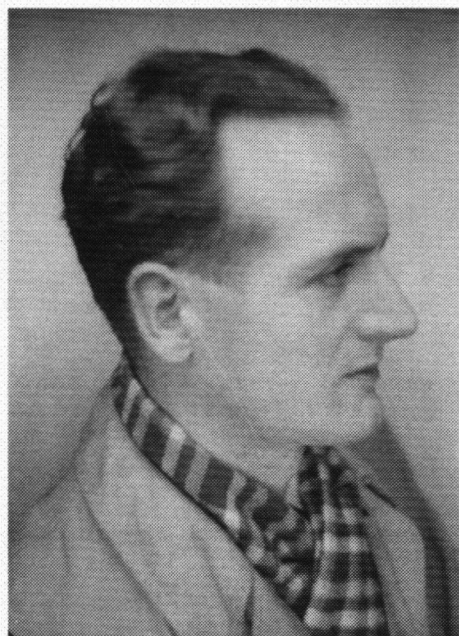
Oorlogsjaren in Nederland, 1940-1945

Ik huurde een étage in De Bilt, vlak bij Utrecht. Ik was intussen getrouwd en kreeg het salaris op mijn giro en hield mij dus koest. In die tijd maakte ik zorgeloos, het einde van de oorlog afwachtend, vele fietstochten in de provincie Utrecht en verzamelde overal landmollusken, vooral aandacht schenkend aan de verspreiding van *Clausilia dubia*. In 1950 publiceerde ik daarover een artikel in *De Levende Natuur*.

Nadat ik de provincie in vele richtingen doorkruist had, kwam na een jaar van het Afwikkelingsbureau van het Departement van Defensie het bericht, dat mijn arbeidscontract beëindigd werd en dat de uitbetaling van mijn salaris stopgezet zou worden. Het was dus zaak zo gauw mogelijk een andere kostwinning te vinden. Nu had het Departement van Landbouw etc. kort geleden een zogenaamde Eiercentrale in De Bilt gevestigd. De taak van deze Dienst was, als ik het goed begrepen heb, de leve-

ranties van de kippenboeren te controleren. Er werkten enkele tientallen jongemannen met ouderwetse rekenmachines die gezamenlijk een heidens lawaai maakten. Ik solliciteerde en werd aangenomen. Ik ging nu evenals de anderen, de hele dag optellingen natellen. Dat deed ik drie maanden lang.

Op een dag vernam ik, dat er in Utrecht een medelid van de in 1934 opgerichte Nederlandse Malacologische Vereniging woonde. Een zekere Leo Venmans. Ik zocht hem op. Wij praatten over mollusken. Als oud-seminarist en leraar klassieke talen had hij goede contacten met katholieke missionarissen in Afrika. Van hen kreeg hij nu en dan mollusken toegestuurd. Dat werd zijn malacologisch studieobject. Hij werkte samen met het Belgische museum in Tervuren. Venmans vertelde dat hij tijdelijk controleur van het Departement van Algemene Zaken was en vroeg wat of ik voor de kost deed. "Eieren tellen" antwoordde ik, zonder overmatige beroepstrots. "Waarom komt U niet bij ons?" stelde Venmans voor. 'Bij ons' betekende een door een zekere majoor Ebbink juist opgerichte Dienst ter controle van aan verwanten van militairen uitgekeerde kostwinnersvergoedingen. Hoewel het onderwerp mij totaal niets zei, solliciteerde ik. Omdat ik voor majoor Sas gewerkt had, werd ik aangenomen. Met deze Dienst slaagde majoor Ebbink erin, reserve-officieren buiten het bereik van de Duitse arbeidsdienst te houden. Ik werd dus controleur en kreeg een officieel bewijs van onmisbaarheid. Alle 60 controleurs kwamen voor een stoomcursus van een week in Den Haag bijeen in een zaal boven de Ridderzaal. Iedere cursist kreeg een district toegewezen en ontving een algemeen reisabonnement. Mijn district werd westelijk Noord-Brabant. En of de heren nog vragen hadden, vroeg de voorzitter aan het slot van de bij-

Hans Kuiper, 1941

eenkomst. Ja, dat was het geval, namelijk over de aard van de nog door niemand ondertekende arbeidsovereenkomst. Een deftige vrijgezel met een Haags accent stond op: "mijnheer de veurzitter als ik het wel heb, zijn wij hier allen aangenomen in maandverband". De rest van de vraag is mij door een onbetamelijke lachbui van collega's ontgaan.

Begin *Pisidium* onderzoek, 1941

Details over het werk en de organisatie bespaar ik de lezer. Ik nam de trein en ging de provincie in. Dankzij mijn reisabonnement brak er voor de *Pisidium*-verzamelaar een gouden tijd aan. Wanneer Noord-Brabant op de verspreidingskaarten van 'voor 1970' in Gittenberger & Janssen (1998) behoorlijk gevuld is, is dat indirect te danken aan majoor Ebbink's initiatief. De weekends was ik thuis in De Bilt. Daar wachtte mij telkens een telegram met de opdracht de komende week naar dat of dat dorp te gaan. Daar vond ik dan meestal wel een kamer in een herberg of een café. In mijn vrije uren verkende ik de omgeving gewapend met schepnet en andere benodigdheden. De lange koude winteravonden zat ik in de gelagkamer bij de biljarttafel (daar was doorgaans meer licht en warmte dan in de slaapkamer) teksten van artikelen over *Pisidium* over te schrijven. De overdrukken en tijdschriften stuurde Tera van Benthem Jutting mij regelmatig in bruikleen toe. Van het maken van fotocopiëren was in die tijd nog geen sprake.

Mijn bestelling bij Leitz was ik al helemaal vergeten, toen er op een goede dag een brief van het Zweedse gezantschap in Berlijn in mijn bus lag. Na het vertrek van de Nederlandse vertegenwoordiging werden de Nederlandse belangen in het Derde Rijk voor de duur van de oorlog door Zweden behartigd. Men schreef mij (in het Nederlands, ondertekend door de eerder genoemde Millenaar) dat er 'een soort verrekijker' voor mij was afgeleverd en vroeg of ik ermee accoord ging, dat het ding naar de fabriek teruggestuurd zou worden. Er was geen statief bij; dat had ik niet besteld. Nog nooit heb ik zo snel gereageerd: "s.v.p. zo gauw mogelijk aan mij opsturen. Ik betaal wel na de oorlog..". In die tijd verkeerden velen in de veronderstelling dat de 'Blitzkrieg' slechts enkele maanden kon duren. Spoedig daarna kreeg ik de 'verrekijker' (Leitz-Wetzlar no.355653) thuis, verpakt tussen in Berlijn achtergebleven kleren van mij. Ik was de koning te rijk. Wie de rekening betaald heeft, weet ik vandaag de dag nog steeds niet. In de laatste oorlogswinter heeft Zweden het hongerende West-Nederland van brood voorzien. Ik vermoed dat de verrekijker ook op die rekening gezet is. Een bevriende instrumentmaker fabriceerde een voorlopig statief. Pas toen de oorlog al lang achter de rug was heb ik het echte statief en bijbehorende zaken besteld.

En toen begon ik serieus *Pisidium*s te bestuderen, gefascineerd door de strakke eenvoud van de objecten zonder kleur, zonder geur, zonder franje. Een verzameling *Pisidium*s

heeft niets spectaculairs. Vele jaren later heb ik met Mia Gerhardt tijdens een genoeglijke maaltijd in een Domburgs eethuis gezocht naar de drijfveer van deze voorkeur. Ik was zelf geneigd een verband te leggen met mijn interesse voor de Spartaanse levensstijl (om mij te harden overnachtte ik wel in mijn trekkers-tentje midden in de winter). De diagnose van de filosofisch ingestelde Mia was in alle ernst dat het om een vorm van askese moest gaan. Het had ook iets te maken, dacht zij, met mijn 'calvinistische wortels'. Later heb ik wel begrepen dat Mia's conclusie geïnspireerd geweest moet zijn door haar zuster, de bekende dichteres Ida Gerhardt die, te gast in Domburg, bij voorkeur werkte in een leeg zolderkamertje met een klein tuimelraam. Daar zat zij dan op een keukenstoel en ... dichtte.

Met de determinatie van *Pisidium*s vlotte het niet erg. Ik had geen vergelijkingsmateriaal en geen ervaring. Bij Jan Prins, toen de enige kenner van *Pisidium*s in ons land, kon ik niet meer te rade gaan. Hij was in Februari 1941 overleden. Ik trok toen de stoute schoenen aan en schreef aan prof. Odhner in Stockholm, de grote kenner. Hij toonde zich zeer hulpvaardig en determineerde verscheidene mijner vondsten. Zijn determinaties waren voor mij een openbaring. Nog vele jaren bleven wij in briefwisseling en ik had het voorrecht later ook taxonomische problemen met hem te kunnen bespreken. Ook stuurde ik ongedetermineerd materiaal met hetzelfde verzoek naar de geoloog prof. Schmierer, ergens in een randstad van Berlijn. Schmierer was door de nazi's op nonactief gesteld omdat hij een spotdicht op Hitler gemaakt had. Ook van hem kreeg ik goede raad. De uitkomsten van al deze determinaties waren voor mij een geweldige stimulans. Ik verzamelde ijverig *Pisidium*s in de provincies Utrecht en Noord-Brabant en determineerde mijn vondsten zo goed en zo kwaad als dat ging nu met behulp van mijn vergelijkingsmateriaal. Op een van de ledenvergaderingen van de NMV liet ik trots een kaartje van de provincie Utrecht circuleren waarop vele vindplaatsen van *Pisidium hibernicum* ingevuld waren, een verrijking van onze kennis van de verspreiding in Nederland van deze toen nog mysterieuze soort.

In die tijd nam ik een belangrijke beslissing. Ik begon namelijk een *malacologisch* *journaal*, waarin ik alles wat ik aan *Pisidium*s waarnaam, optekende. De eerste aantekening is gedateerd: 9 april 1941. In geval van twijfel maakte ik er zo nauwkeurig mogelijk een pentekening bij. Van een tekenapparaat was toen nog geen sprake. Ik tekende met rasterpapier als achtergrond. Ik geloof dat deze werkwijze het waarnemingsvermogen scherpt. Pas in 1956 toen ik in Bonn werkte, heb ik mij een volledige foto-uitrusting van het merk Exacta cadeau gedaan om voortaan sublieme foto's van mijn *Pisidium*s te kunnen nemen. Ten aanzien van het slot bereikte ik echter niet de perfectie van de huidige scanning fotografie, reden waarom ik enkele jaren geleden de hele foto-uitrusting van de hand heb gedaan.

En de bedoeling van dit alles? - Wel, in de eerste plaats was het voor mijzelf van belang een zo scherp mogelijk beeld te krijgen van de in Nederland levende soorten *Pisidium* en de variabiliteit ervan. En in de tweede plaats was het belangrijk voor de kennis van de verspreiding der soorten in ons land. Toen ik uiteindelijk de soorten zonder moeite determineerde, ben ik met de revisie van *Pisidiums* in andere Nederlandse, zowel museale (Haarlem, Rotterdam, Leiden, Amsterdam) als particuliere collecties begonnen (Butot, Drijver, Gemeraad, Henrard, Janssen, Loosjes, Van der Maaden, Mörzer-Bruyns, Neuteboom, Pouderoyen, Van Regteren Altena, Schoenmakers, Smits, Venmans, en Wissema). Dat leverde een schat aan nieuwe vindplaatsgegevens op. Voor het Zoölogisch Museum in Amsterdam revideerde ik o.m. het materiaal van het Mollusken Comité, het Naardermeer, het Zuiderzee-Onderzoek, en de collectie Schepman. Ik werkte met verwoede ijver aan deze mijzelf opgelegde taak. Eind December 1942 had ik, volgens mijn journaal, totaal ruim 47.000 in Nederland verzamelde *Pisidiums* gedetermineerd. Werkelijk elk exemplaar kwam onder de loupe. Het journaal stuurde ik op haar uitnodiging ter inzage naar Tera die toen de laatste hand legde aan het manuscript van het deel *Lamellibranchia van de Fauna van Nederland*.

Slot-onderzoek

In die tijd werd nog in navolging van David Geyer aanbevolen, voor slot-onderzoek de dieren uit te koken in verdunde kaliloog. Jan Prins had daar zelfs speciale apparatuur voor gefabriceerd. Inderdaad wordt op die manier het slot schoon, maar een groot nadeel is, dat de schelp een onnatuurlijke glans krijgt en het voor determinatie belangrijke periostracum afbladdert. Van die werkwijze ben ik al gauw afgestapt. Gewoon in water koken gaat ook en is veiliger, maar duurt wel wat langer. Nog eenvoudiger is het om een gedroogd doosje met een gillette-mesje te klieven. Met de ene hand houdt men het schelpje met een (slap) pincet op zijn rug, met de andere hand richt men, onder de binoculaire loupe (30 x) de punt van een gillette-mesje precies op het raakvlak van de kleppen. Doorgaans vallen de kleppen gemakkelijk uiteen. Als er nog gedroogde dierresten aan de slottanden zitten, kan men deze met puntig afgeslepen lucifershoutjes verwijderen. Soms ook vallen de kleppen niet uiteen, maar dreigen zij te breken. Dan is het zaak het mesje voorzichtig in de holte van de schelp te drukken tot dit de gedroogde sluitspijeren bereikt die voorzichtig doorgesneden worden. Belangrijk is het, nieuwe mesjes te gebruiken, zonder enige braam. Het is duidelijk, dat een vaste hand een eerste vereiste is: bibberen is uit den boze.

Kweekproeven

Toen ik in het begin met *Pisidiums* bezig was, kweekte ik de dieren ook in potjes. Voornamelijk wel om zekerheid te hebben over de leeftijd van de onderscheidene soorten en ook om de broedperiodes vast te stellen.

Maar toen ik na de oorlog voor langere tijd naar het buitenland vertrok, moest ik daar om praktische redenen mee stoppen.

Conserveren

Verzamelaars stellen mij wel eens de vraag: Moeten *Pisidiums* droog bewaard worden of in een conserveeringsvloeistof? Het antwoord hangt af van het doel van de verzameling. Voor verspreidingsonderzoek van bijvoorbeeld het faunistisch reeds vrij goed bekende Europa waarbij dus niet alleen de soortelijke determinatie het belangrijkste is maar ook de getalsverhoudingen der associërende populaties, is droge conservering het meest praktisch. Wil men daarentegen de morfologie van de weke delen onderzoeken dan is het bewaren in alcohol de aangewezen weg. Ook voor het in de toekomst stellig belangrijker wordende moleculaire onderzoek is conservering in alcohol (pure ethanol) noodzakelijk. Van alle collecties, zowel van musea als van particulieren, die ik onder ogen heb gehad was minstens 90% droog geconserveerd. Het determineren van 'nat' materiaal, vooral van grote series, is voor een ervaren determinator alleen maar tijdrovend. Een secundaire vraag is: wat is bij het determineren het belangrijkste: het weke dier, de lege schelp of het slot? De ervaring heeft mij geleerd, dat het weke dier (vooral het nephridium, de kieuwen en de mantelspijerbundeltjes) zelden bruikbare soortkenmerken levert. Wanneer men een jarenlange ervaring heeft en de vormen wel kan dromen, determineert men zeker 99% op de uiterlijke schelpkenmerken. Slotonderzoek is belangrijk, maar naar mijn ervaring toch secundair van waarde bij het determineren.

Onderzoek na 1945

Ik had ontdekt dat er in veel Europese musea een schat aan *Pisidia* in oude collecties op determinatie of revisie lag te wachten. Om gegevens over vindplaatsen in Europa en de soortelijke variabiliteit te verzamelen ging ik mij geheel daaraan wijden. Als beginsel nam ik aan om alles wat mij toegezonden werd in zo kort mogelijke tijd te bestuderen en terug te zenden. Vlotte afhandeling bevordert de toezending van ander materiaal. Nooit heb ik om determineerwerk verlegen gezeten. Het aantal correspondenten die materiaal toestuuden is in de loop der jaren gegroeid tot over de 400. Met sommigen van hen bleef ik tientallen jaren in contact. Het aantal musea, instituten, stations e.d. over de gehele wereld waarmee ik in de loop van 60 jaren correspondeerde, bedraagt meer dan 160.

Pyreneeën

Elke zending revisiemateriaal bevatte wel iets interessants. Maar sommige zendingen blonken werkelijk uit door hun omvang en kwaliteit. Zo zond de parasitoloog Claude Combes, later hoogleraar aan de universiteit van Perpignan (in het dagblad *Le Figaro* van 5.VIII.2002 staat een bladzijde interview met de parasitoloog vergezeld van portret) mij in de jaren zestig successievelijk

Hans Kuiper, adj. directeur Institut Néerlandais

zegge en schrijve 34.424, in tientallen bergmeren tussen 2000 en 2600 meter hoogte van de oostelijke Pyreneeën, verzamelde *Pisidi*ums ter determinatie toe. Het gebergte was in dit opzicht vrijwel nog terra incognita. Combes zelf concentreerde zich op de trematoden in *Pisidium*. Het was ook zoögeografisch bijzonder interessant materiaal waarvan ik steeds bewijsmateriaal in mijn collectie mocht opnemen. Zijn excursiegenote Yvette de Stefano schreef in 1969 een doctoraalscriptie over de ecologische aspecten van deze *Pisidium* vondsten. Gedrieën publiceerden wij in het tijdschrift *Terre et Vie*.

Zwitserland

Verder noem ik de Zwitserse spinnenkenner Jakob Walter (hij onderscheidde ongeveer 600 soorten alleen al in Zwitserland!) uit Schaffhausen, die aan een scriptie over de mollusken van het meer van Zürich werkte. Hij was een sportduiker en verzamelde zijn materiaal eigenhandig op de bodem waar hij heel methodisch in de littorale zone een aantal vaste vierkanten enkele keren per jaar op mollusken onderzocht. Het was prachtig materiaal dat hij opdook. Meer dan 20.000 dieren. Een zeer hoog percentage juvenielen, soms tot 100% van de populatie stelde ik vast. De nevenvraag rees: is daar geen predatie bijvoorbeeld door vissen? Het leek of *Pisidi*ums in het meer van Zürich het hele jaar door voortplanten. In die tijd ben ik eens van Parijs uit naar Zürich gegaan om de resultaten met Walter te bespreken. Op mijn aandringen is hij ook op grotere diepten in het meer gaan duiken om naar de profundaalbewoner *Pisidium conventus* uit te kijken. Zonder succes overigens.

Westfalen

Vermelding verdient in dit verband het methodische veldwerk van rector Reiner Feldmann, te Böisperde, die van 1967 tot 1980 in ruim elfhonderd localiteiten te Westfalen *Pisidi*ums verzamelde. In het geheel determineerde ik ruim 30.000 *Pisidi*ums uit dat land. De resulterende tabellen geven een indruk van de frequentie en abundantie der aangetroffen soorten. Feldmann publiceerde de vondsten in enkele faunistische artikelen in o.m. *Decheniana*, in de *Abhandlungen Landesmuseum Naturkunde Münster* en in de *Dortmunder Beiträge zur Landeskunde*.

Libië (Cyrenaica)

Een zeer bijzondere correspondent was Rolf Brandt. Een gedistingeerde society-man, dynamisch en intelligent. Hij heeft zijn gevorderde medische studie in Hamburg door een begane misstap waarover men tegenwoordig geen drukte zou maken, moeten opgeven. Hij wierp zich toen met verbeten ijver op de malacologie. Als medisch raadgever werd hij in dienst genomen bij een olieboring in Libië, waar toen nog koning Idris heerste. In zijn vrije tijd werd dit ogenschijnlijk dorre land malacologisch grondig door Brandt onderzocht. Van zijn indrukwekkende terreinkennis vooral van Cyrenaica hebben Carel van Regteren Altena en ik kunnen profiteren, toen hij ons in het voorjaar 1959 naar Benghazi uitnodigde. Dankzij Brandt zijn wij met een prachtige buit aan landmollusken uit Libië huiswaarts gekeerd (zie *CB* 1961 en 1962). Vooral de endemische Clausiliidae, mijn toen bevoorrechte groep, waren goed vertegenwoordigd. *Pisidi*ums werden in dat droge land nauwelijks verzameld.

Thailand

Pisidiïms kwamen weer aan bod, toen Brandt enkele jaren later in dienst van Amerikaans Bilharzia-onderzoek naar Thailand vertrok. Daar en in aangrenzende landen heeft hij van 1963 tot en met 1968 enorm veel Pisidiïms verzameld. Ik kreeg ze steeds in kleine zendingen ter determinatie toegestuurd. Het materiaal mocht ik in mijn collectie opnemen. Het is nu voor een groot deel in het Zoölogisch Museum te Amsterdam, ten dele ook in het Senckenberg Museum in Frankfurt-am-Main. Brandt heeft de uitkomsten gepubliceerd in het *Archiv für Molluskenkunde* (1974). Thailand is op het ogenblik, dankzij Brandt, het pisidiologisch best bekende land van het Verre Oosten. Het voornaamste resultaat van dit onderzoek is wel, dat deze regio, wat Sphaeriidae betreft, uitsluitend door enkele vertegenwoordigers van de subgenera *Odhneripisidium* en *Afropisidium* bewoond blijkt te zijn en dat *Sphaerium* er schittert door afwezigheid.

Israël

Een andere, wat *Pisidium* betreft goed onderzochte regio van Azië, is Israël, dankzij het ijverige veldwerk in de jaren tachtig van Henk Mienis en Reuven Ortal. De interessante gegevens, vooral tegen de achtergrond van de intussen toegenomen kennis van de Pisidiïms van Libanon (leg. Dia), Syrië, Turkije en Iran (leg. De Morgan) zijn tot nu toe nog niet samenvattend gepubliceerd.

Japan

Wat Azië betreft is tot mijn spijt Japan voor mij nog steeds grotendeels *terra incognita* gebleven. Het lijkt of er geen Pisidiïms meer leven sinds Mori daarover in 1938 een geïllustreerde classificatie publiceerde. Vele jaren correspondeerde ik ijverig met Masao Azuma. Wij ruilden landmollusken. Hij zond mij de prachtigste dingen waaronder Clausiliidae, maar geen Pisidiïms. Op een keer kondigde hij aan dat hij naar Parijs zou komen. Vol verwachting nodigde ik hem bij mij thuis uit. Wij hebben hoofse buiginkjes gemaakt en wisselden kleine geschenken uit. Ik dacht dat het laatste pakje wel de lang verbeide Pisidiïms zou bevatten. Mijnerzijds schonk ik hem mijn dierbare copie van een Leeuwenhoek-microscopie. Hij was er zeer verguld mee. Toen ik zijn pakje opende, kwamen er mooie plaatjes uit van ... geisha's. Ik was er uiteraard heel verrast mee, maar de briefwisseling is daarna helaas als een nachtkars uitgaan.

Spanje en Zuid Amerika

Een begenadigd veldwerker was de bioloog Werner Hinz, over wie ik in CB 314 een stuk schreef. Om te bewijzen dat bepaalde soorten niet in de bergen van Granada (Spanje) voorkomen, verzamelden hij en zijn vrouw op aangegeven punten meer dan 60.000 Pisidiïms. Er werd onweerlegbaar aangetoond, dat er determinatiefouten gepubliceerd waren. Van een reis door de Andes kwamen zij met 20.000 Pisidiïms thuis. Hinz en

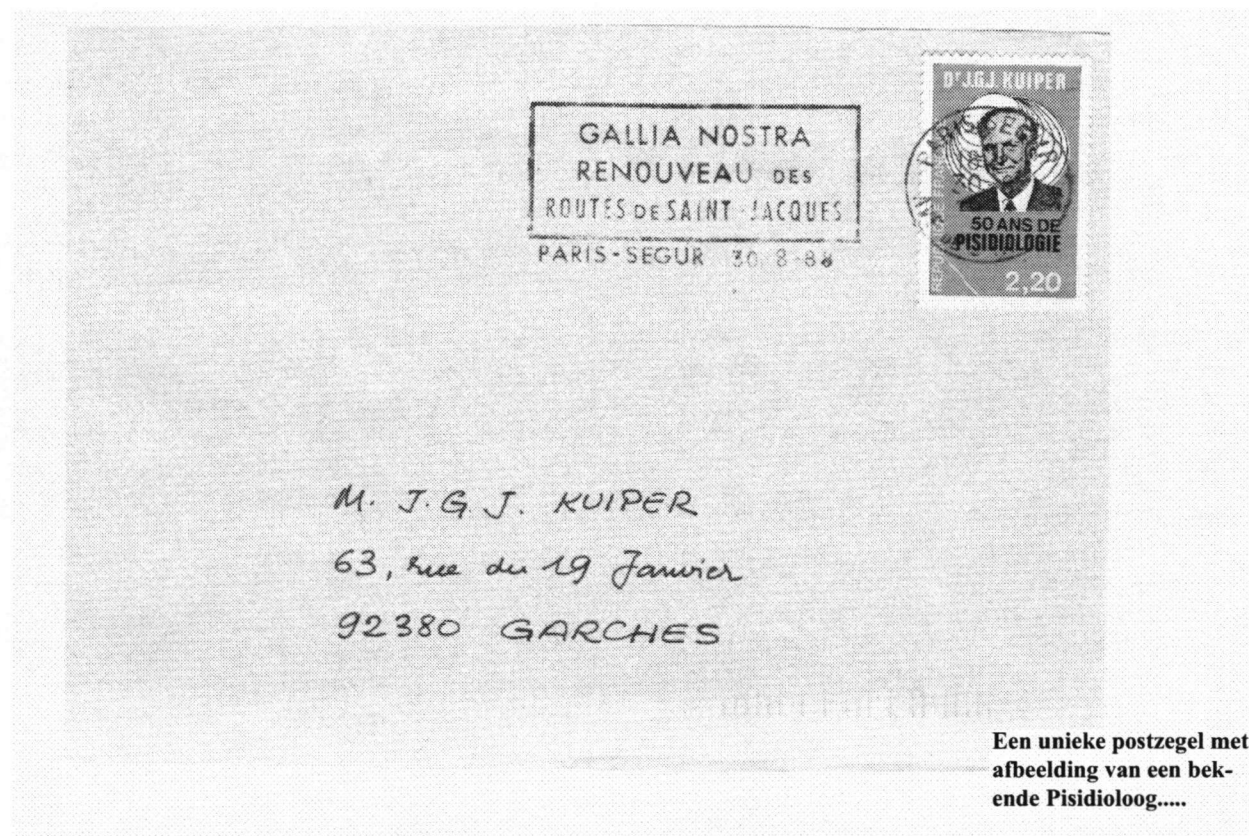
ik hebben daarover gezamenlijk gepubliceerd in het *Archiv für Molluskenkunde* en een voor de wetenschap nieuwe soort vernoemd naar ons beider vriend Claus Meier-Brook: *Pisidium meierbrookii*.

Statistiek

Het vergaren van zulke grote aantallen is niet een pure verzameldrift, maar heeft wetenschappelijk wel degelijk zin. In de eerste plaats omdat men dan zeker is, dat ook minder algemene soorten niet over het hoofd gezien worden. Zo is *Pisidium hibernicum* die in ons land doorgaans een laag percentage in *Pisidium*-associaties vormt, hier jaren lang niet herkend, als gevolg van een te vluchtige manier van verzamelen. In de tweede plaats heeft het zin omdat grote series statistisch inzicht in broedperiodes kunnen geven. Als men bijvoorbeeld van alle exemplaren van een grote serie de schelpenlengte tot op een tiende millimeter meet en de verkregen gegevens in een Queteletse curve uitzet, verkrijgt men een beeld van de leeftijdsamenstelling op de datum van verzamelen. Bij de groei van de individuen verplaatst de top van deze curve zich naar rechts en wordt hij, vermoedelijk als gevolg van predatie, snel lager. Tweetoppigheid wijst op twee geboortegolven. In gunstige omstandigheden kan zelfs drietoppigheid vastgesteld worden. In zeldzame gevallen echter kan tweetoppigheid ook op soortelijke verscheidenheid wijzen. Dat was indertijd het geval toen ik de convexiteit van de schelp van associërende populaties van *P. milium* en *P. pseudosphaerium* gemeten had.

Duitsland

De bestudering van museumcollecties van *Pisidium* was bijzonder leerzaam, omdat de determinatie ervan nomenclatorisch veelal nog op de oude leest geschoeid was. Zeer erkentelijk ben ik conservator A. Zilch, die mij in de jaren vijftig, toen ik in het Zevengeberge woonde, toestond de Pisidiïms van het Senckenberg Museum, Frankfurt-am-Main, thuis te bestuderen. Deze middelgrote collectie die voor de revisie ongeveer 2500 monstertjes omvatte, is ontstaan uit verscheidene belangrijke schenkingen en legaten (Boettger, Ehrmann, Goldfuss, Haas, Reinhardt, e.a.). Van minstens 20 soorten zijn er typen. De meeste monstertjes bevatten ook nog de oorspronkelijke etiketten met oude determinaties. Als ik het handschrift niet herkende, kopiëerde ik het voor mijn eigen documentatie op transparant papier. Daarvoor had ik enkele soorten pennen en potloden tot mijn beschikking. In dit kopiëren bereikte ik indertijd enige handigheid. Tegelijkertijd verzamelde ik oude, met de hand geschreven brieven van malacologen om het schrift van de etiketten te kunnen identificeren. Doel van dit alles was, na te gaan of het desbetreffende monster *Pisidium* ergens al gepubliceerd was. Heel wat oudere monstertjes bleken meerdere soorten te bevatten, wat wel bewees, dat de vroegere malacologen lang niet allen over de ideale optiek beschikten.

Een unieke postzegel met afbeelding van een bekende Pisidioloog.....

Zweden

Een eveneens leerzame collectie bleek die van Göteborg (Zweden) te zijn, die onder meer de verzameling Sphaeriidae van Westerlund bevat. Een groot deel hiervan was door Stephan Clessin gedetermineerd; wat belangrijk is, aangezien Clessin's eigen *Pisidium*collectie grotendeels als verloren gold. Het museum van Göteborg heb ik in 1991 bezocht.

Afrika

Op zoek naar de identiteit van de in de negentiende eeuw in de Soedan verzamelde *Pisidium pirothi* Jickeli (1881) kwam ik in contact met Rudolf Kiliyas, conservator van het Zoölogisch Museum van de Humboldt-Universiteit te Berlijn. De bestudering van de *Pisidium*s aldaar leverde een schat van gegevens op. Zo ontdekte ik er ook het oorspronkelijke materiaal van *P. pirothi* wat tenslotte leidde tot de herkenning van het nieuwe subgenus *Afropisidium* en de zoögeografische plaats van dit taxon, dat, naar mijn voorzichtige mening, geassocieerd kan worden met het hypothetische oercontinent Gondwanaland.

De herontdekking van *Pisidium pirothi* en de taxonomische status ervan was voor mij een prikkel mij te verdiepen in de *Pisidium*s van Afrika, waarvan ik overigens het palaeartische deel ten noorden van de Sahara reeds verkend had. Een sinecure was deze opgave bepaald niet, want Afrikaanse *Pisidium*s zijn zeldzaam in moluskencollecties. Mijn tenslotte in 1966 verschenen monografie van de Afrikaanse *Pisidium*s zou ik niet

hebben kunnen voltooien zonder de onschatbare hulp van enkele vooraanstaande malacologen. Ik noem hier in het bijzonder de botanicus Bernard Verdcourt (Kew, U.K.), die vooral in Oost-Afrika werkte, David Brown, die in Ethiopië en Natal verzamelde, H. Loeffler (Wenen), die *Pisidium*s in Afrikaanse hooggebergtemeren vond, A.D. Harrison (Kaapstad, Johannesburg), die zuidafrikaanse rivieren bemonsterde, William Adam (Brussel), die *Pisidium*s van het Tanganjikameer uitleende. Speciale vermelding verdienen de meest westerlijke vondsten van *P. pirothi* door Ton de Winter namelijk in Boerkina Faso, het vroegere Opper-Volta.

Scandinavië

Zelden heb ik met zoveel plezier aan een groot karteproject medegewerkt als dat van de Scandinavische landen, waartoe Karen Anna Økland, Oslo, op voortreffelijke wijze het initiatief had genomen en waaraan zij efficiënt leiding gaf. Vijf Skandinavische biologen (K. Økland, J. Knudsen, L. Koli, T. von Proschwitz, I. Valovirta) namen er deel aan. Van de musea te Bergen, Göteborg, Kopenhagen, Lund, Oslo, Reykjavik, Stockholm, Uppsala, Tromsø en Trondheim werden de Sphaeriidae gedetermineerd of gereviseerd. Ook het omvangrijke door de limnoloog Jan Økland in talrijke Noorse meren verzamelde materiaal werd in het project opgenomen. Het resultaat werd in 1989 in de Finse *Ann. Zool. Fennici* gepubliceerd. De documentaire basis ervan vormen de meer dan 11.000 exemplaren, verzameld in de loop van de twintigste eeuw door enkele honderden veldwerkers.

Niet alleen het vinden, ook het niet-vinden van bepaalde soorten kan zoögeografisch interessant zijn. Zo is *P. waldeni* Kuiper, die recent algemeen in meren van Scandinavië is, nog nooit in pleistocene afzettingen van Europa gevonden. De voorzichtige conclusie ligt voor de hand, dat deze soort pas in het Holoceen in Scandinavië geïmmigreerd is en wel vanuit noordelijk Azië.

Zwitserland

In dit verband herinner ik ook aan de prettige samenwerking met de Zwitser Hans Turner ter voorbereiding van de in 1998 verschenen *Atlas der Mollusken der Schweiz und Lichtensteins* (572 blz). Hierin kon ik ook alle door mij in de loop der jaren vergaarde Zwitserse vindplaatsgegevens onderbrengen.

IJsland

In 1990 bezocht ik IJsland en maakte kennis met Aevor Petersen, conservator van het IJslands museum van natuurlijke historie. Door zijn toedoen kreeg ik de daarop volgende jaren veel materiaal ter determinatie voorgelegd, zodat nu wel langzamerhand aan een IJslands supplement op de Finse publicatie gedacht kan worden.

Hans in IJsland, 1990

België

Dankzij Jackie van Goethem en zijn assistente Rose Sablon had ik eind 20e eeuw de kans de vooral faunistisch belangrijke Sphaeriidae-collectie van het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen te bestuderen. Daarbij zijn enkele interessante gegevens naar voren gekomen o.a. het voorkomen van *P. tenuilineatum* ten Zuiden van Leuven, een waarneming die nader onderzoek verdient.

Engeland (Brits Museum)

Een bijzondere aanmoediging was de subsidie (dossier R.953-5) van de Stichting Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek, die mij in 1959, op voorstel van Carel van

Regteren Altena en prof. H. Boschma, verleend werd om in het Britse Museum (van Natuurlijke Historie) te Londen de Europese Pisidiïden te gaan bestuderen. Dat laatste heb ik in 1960 gedaan. Mijn bijzondere aandacht gold toen de collectie B.B. Woodward, met name het materiaal waarop deze zijn zowel geprezen als verguisde monografie (1913) van het genus *Pisidium* gefundeerd had. Peter Dance, die toen nog aan dat museum verbonden was, werkte met mij vele dagen aan het project. Niet alleen Gods molens, maar ook die van pisidiologen werken soms langzaam. Pas veertig jaar later besloten wij over dit biohistorisch onderwerp een artikel te schrijven. Bij Dance's bezoek aan Garches in de zomer van 2001 hebben wij het plan nader uitgewerkt. De tekst is intussen in 2002 gepubliceerd in het *Journal of Conchology* vol. 37 en een vervolg in *Mollusc World* van november 2003.

Sovjet-Unie

Met voldoening denk ik ook terug aan mijn contact met de Rus Likharev, die conservator van het Zoölogisch Instituut van de Academie van Wetenschappen te Leningrad was. Hij werkte toen vooral met naaktslak-

ken, op welk gebied ik hem aan westerse literatuur heb kunnen helpen. Likharev zond mij als tegenprestatie een indrukwekkende hoeveelheid Pisidiïden uit de Sovjet-Unie ter determinatie toe, zowel uit de wijde omgeving van Leningrad als van Moskou, de Krim en Oost-Siberië. Veel ervan was door Lindholm en Zhadin verzameld. Ik mocht ervan bewijsmateriaal in mijn collectie opnemen. Zeer gewaardeerd heb ik Likharev's vlotte en spontane interruptie tijdens de plenaire zitting van de Unitas Malacologica te Kopenhagen in 1965. Hij stak de loftrumpet over de

samenwerking met "het Westen" en oogste een hartelijk applaus van de (vrijwel geheel "Westerse") vergadering. Het was de eerste keer dat ik hem ontmoette, maar helaas ook de laatste keer dat ik contact met hem had. Ik had het sterke vermoeden dat hij, al tijdens dat congres geschaduwd werd. Nadien woei er een andere wind in het Zoölogisch Instituut van Leningrad. Het waren de dertig jaren van de "koude oorlog" waarin uitwisseling van gedachtegoed tussen Oost en West om politieke redenen geremd werd en waarin de malacologie van de Sovjet-Unie met een mathematisch soortbegrip de klok een eeuw terugzette. Het is een interessant hoofdstuk apart, waarop ik in een afzonderlijk opstel nog eens hoop terug te komen.

Baikal Meer

Kort na het Congres in Kopenhagen (1965) had ik het geluk in contact te komen met prof. Kozhov, verbonden aan Universiteit van Irkutsk (Siberië) en auteur van o.a. het in 1963 bij Junk verschenen boek *Baikal and its life*. Enkele maanden voor zijn dood in 1968 zond hij mij fraaie series *Pisidium*s uit het Baikalmeer en Oostelijk Siberië ter bewerking toe. Dank zij deze zending en die van Likharev heb ik mij een eigen oordeel kunnen vormen over de taxonomie van Sphaeriïden-fauna van dit geologisch oude meer, wat mij goed te pas is gekomen bij de recente bewerking van de vele subfossiele *Pisidium*s die de Canadese anthropoloog Dustin White bij boringen in het Baikalgebied verzameld had.

Tsjechië

Mijn kennis van de *Pisidium*s van Bohemen en Moravië dank ik vooral aan de kwartair-palaeontoloog Vojen Lozek in Praag en aan Jaroslav Brabenec in Pardubice, Bohemen. Beiden hebben in het toenmalige Tsjecho-Slowakije enorm veel *Pisidium*s verzameld, die alle ter determinatie op mijn werktafel kwamen. Brabenec wist met eenvoudige middelen uitstekende fotografische resultaten te verkrijgen. In 1978 wijdde ik in het *CB* 183: 805 enkele regels aan zijn nagedachtenis.

Europa, diversen

De hierboven genoemde grote aantallen zijn toch niet maatgevend voor het succes van excursies en van onderzoek. Niet zelden zijn ook incidentele vondsten taxonomisch, geografisch, oecologisch of zelfs evolutionair verrassend. Enkele willekeurige voorbeelden noem ik hier. Als student verzamelde Dolf van Bruggen in 1955 enkele levende dieren van *Pisidium lilljeborgii* in het kratermeer Lac Chauvet (1200 m.) in Auvergne. Dat betekende een belangrijke verruiming van onze kennis van het Europese areaal van deze soort. Een verruiming in de andere richting was de vondst in 1980 van dezelfde soort door Wim Maassen in het bergmeer Crno Jezero (1700 m) in het Durmitor gebergte in Montenegro. Het bewijst dat ook de Dinarische Alpen tot het huidige verspreidingsgebied van deze soort blijken te behoren. Heel belangrijk vind ik de fossiele vondsten van *Pisidium mausseneti* (De Laubrière) Cossmann door Tom Meyer in 1971 in palaeocene zanden bij Châlons-sur-Vesle in Noord-Frankrijk. Hoewel dergelijke oud-tertiaire en ook jongere tertiaire schelpjes door de armoede aan kenmerken lang niet altijd met zekerheid op naam gebracht kunnen worden, tonen zij toch wel duidelijk aan dat de evolutie van de *Pisidium*s uiterst langzaam geweest moet zijn; een conclusie waarmee bij het bedenken van soortelijke diversiteit van de huidige *Pisidium*-fauna rekening gehouden moet worden. Darwin zou, denk ik, uit deze diergroep geen argumenten voor zijn theorie over het ontstaan der soorten hebben kunnen putten.

Verhelderend, zowel zoögeografisch als ecologisch waren de vondsten van Edi Gittenberger in 1980 van veel levende dieren van *P. annandalei*, steeds in gezelschap van *P. casertanum* en *P. personatum*, in beekjes op de Griekse eilanden Kefallinia en Korfu.

Zoögeografisch interessant zijn ook de vele vondsten van *P. casertanum* var. *plicata* Zeissler in de grote rivieren van Nederland. H. Wallbrink verzamelde deze vorm, die alleen uit het Elbe-gebied bekend was voor het eerst in Nederland in 1993.

Ruimtelijk voorkomen

Het ruimtelijke voorkomen van de soorten *Pisidium* heeft vier aspecten. 1. de geografische; 2. de altimetrische; 3. de bathymetrische; 4. de stratigrafische verspreiding. Wat het eerste punt betreft bezitten wij, met name in Europa intussen over een machtige hoeveelheid gecontroleerde en grotendeels reeds gepubliceerde gegevens. Een bijzonder aspect daarvan vormen de vondsten in subterrane wateren.

Alpenmeren

Ten aanzien van punt twee zijn vindplaatsgegevens boven 2000 meter hoogte spaarzaam, vooral in aanmerking nemende het feit, dat er alleen al in de Alpen duizenden alpiene meren en meertjes bestaan. De vraag is wel gesteld of de postglaciale *Pisidium*-fauna van de Europese laagten een refugium op alpiene hoogten gevonden zou kunnen hebben. Over de Pyreneeën is het nodige bekend geworden door de hierboven aangestipte verzamelactiviteit van Combes en De Stefano. De meren van de Jura zijn, wat *Pisidium* betreft, goed bekend door de activiteit van Jacques Mouthon te Lyon. Wat de Alpen aangaat waren wij tot voor kort aangewezen op incidentele vondsten van niet-malacologen. Daarom besloot ik zelf op onderzoek te gaan. Ik bereidde die bergtochten in de Franse en Zwitserse Alpen goed voor. Bij het Nationale Geografische Instituut in Parijs kocht ik stafkaarten op de schaal van 1 op 20.000. Daarop staan ook de kleinste meren aangegeven. Verder kocht ik links en rechts in boekwinkels ansichtkaarten van bergmeren. Die kunnen leerzaam zijn. Een vegetatieloze kustzone wijst op schommelingen van het waterpeil, veroorzaakt door bijvoorbeeld ondergrondse afvloeiing. Daar is het verzamelen langs de oever onbegonnen werk. Ook als er veel steenslag is, kan men dat meertje voorlopig beter overslaan. Begroeiing met waterplanten langs de oever en slibvorming zijn daarentegen gunstige indicatoren. Behalve met de gebruikelijke keukenzeef gemonteerd op een stok van 2 meter, werkte ik wel met een soort sleepnet, d.w.z. een ijzeren driehoek (20 cm) met een fijnmazig netje. Dat werd aan een lang touw van de oever af weggeslingerd en over de slibbodem naar de oever getrokken, waarna het slib gezeefd werd. Met rugzak, tent en slaapzak maakte ik heel wat verzameltochten boven 2000 meter in de Alpen. Niet zelden ving ik niets en keerde onverrichter-

zake naar mijn basis terug om het de volgende dag elders te proberen. De resultaten van deze verzamelacties zijn gepubliceerd in het *Archiv für Molluskenkunde* van 1974. Mijn hoogst gelegen vondst in de Alpen is van 2760 meter. De leerzame collectie ansichtkaarten van bergmeren is intussen uitgegroeid tot zeven albums. Nu, in de herfst van mijn leven, is het bladeren daarin op zich al een genot. Er zitten o.m. fraaie kaarten bij van de vier bergmeren op Corsica, die ik helaas nooit opgezocht heb. Ook een excursie naar de kratermeren in de Auvergne staat nog steeds op mijn programma.

Diepwater onderzoek

Wat punt drie betreft heb ik het voordeel gehad veertien jaar lang te hebben kunnen samenwerken met de hydrobiologen Annamaria Nocentini en Delio Ruggio van het Italiaanse Hydrobiologische Instituut te Verbania-Pallanza. Zij zonden mij regelmatig het in de diepere zones van het Gardameer en enkele andere noord- en midden-Italiaanse meren gedregd materiaal ter determinatie toe.

Walter Klemm zorgde er in de jaren zeventig voor, dat ik het omvangrijke materiaal van de hydrobioloog J. Lundbeck ter bewerking thuis kreeg. Lundbeck, verbonden aan het 'Institut für Seeforschung' in Langenargen, Bodensee, had in 1928 in tientallen diepe Voralp-meren van Oostenrijk, Duitsland, Zwitserland en Italië met succes gedregd, tot 250 meter diepte. Dat leverde een schat van gegevens op over de diepteverspreiding der onderscheidene *Pisidium*-soorten. Dit kostbare materiaal heeft meer dan een halve eeuw lang op bewerking moeten wachten.

Fossielen

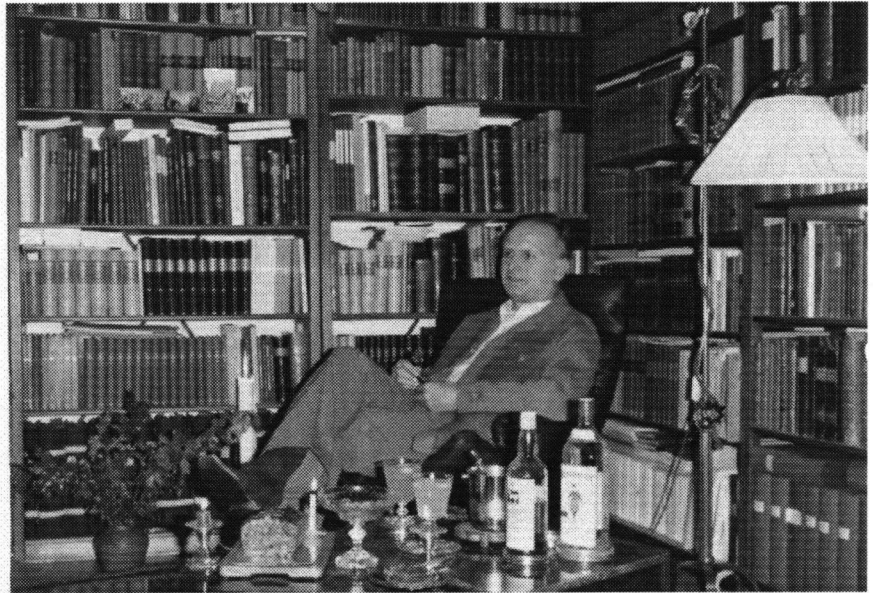
Wat fossiele *Pisidiums* betreft (punt 4) had ik de kans van mijn leven toen Carel van Regteren Altena en de palynoloog F. Florschütz mij in september 1942 meenam naar de 24 meter diepe zandput bij Velzen, gegraven in verband met het plan van de bouw van een tunnel onder het Noordzeekanaal. Op ongeveer 21 meter diepte vonden wij laagjes met fossiele schelpen van zoetwatermollusken. Wij publiceerden daarover pas na de oorlog. Het paradepaardje was wel de zeldzame en mysterieuze soort *Pisidium vincentianum*, die in het late Pleistoceen in heel West- en midden-Europa verschijnt en in het vroeg Holoceen weer verdwijnt zonder ergens in een Europees refugium, bijvoorbeeld in het hoge Noorden of hoog in de Alpen, te overleven. Bij het zoeken naar een verklaring van dit verschijnsel zijn wij in onze publicatie van 1945 zelfs zo ver gegaan, dat een mediterrane refugium van deze soort voor mogelijk werd geacht. Op verschillende punten in Zuid-Europa waren namelijk levende dieren van een sprekend op *vincentianum* gelijkende vorm gevonden. Nu, tientallen jaren later, zijn er m.i. voldoende argumenten om aan te nemen, dat de mediterrane/zuidaziatische vorm een zelfstandige soort is, *P. annandalei* Prashad en dat de 'fossiele' *vincentianum* niet uitgestorven is maar nu nog voortleeft in Siberië.

Een juweel van een fossielen-excursie was die naar de White Bog in 1970, een oud veengebied ten Zuiden van Belfast, in Noord-Ierland. Stelfox had mij daartoe uitgenodigd. Ook de botanicus G.F. Michell, uit Dublin, evenals Nora McMillan, uit Liverpool, een jeugdvriendin van het echtpaar Stelfox, waren van de partij. Michell deed veel handboringen. In laat-glaciale afzettingen vonden wij zoetwatermollusken, waaronder massa's *Pisidiums*. *P. vincentianum* was er sporadisch evenals ook de 'koude' soort *P. conventus* die fossiel nog niet eerder in West-Europa verzameld was. Wij hebben gezamenlijk daarover gepubliceerd in de *Proceedings* van de Ierse Academie (vol. 72). De White Bog-excursie leverde ook fotografisch nog een unicum op. Stelfox, hoe hulpvaardig en vriendelijk ook, keek op portretfoto's altijd nors. Ik slaagde er die dag echter in een glimlach aan zijn gezicht te ontlokken. Toen Mevrouw Stelfox later een afdruk van die foto kreeg, was zij er zo blij mee dat zij mij het negatief in bruikleen vroeg om er voor familie en vrienden afdrukjes van te laten maken. De foto is in 1973 bij het 'in memoriam' van Stelfox geplaatst.

Ik heb in de afgelopen zestig jaren heel veel fossiele, meest pleistocene en vroeg-holocene *Pisidiums* onderzocht, maar zelden gaf mij dat werk zo'n voldoening als de enorme zending van materiaal van de kwartair-geoloog Dietrich Mania, uit Halle. Ongeveer 60 kilometer ten noordwesten van Halle had Mania in het voormalige meer van Aschersleben een limnisch profiel van 20 meter dikte onderzocht, waarin elf klimaatschommelingen van de laatste 80.000 jaar vastgesteld konden worden, een tijdvak dat de hele Weichsel-ijstijd omvatte tot het begin van het Holoceen toe. In de arctische stadiale fasen droogde dit meer geheel uit. De molluskenfauna verdween toen. In de subarctische interstadiale fasen kwam zij weer terug, vrijwel steeds met een opvallend rijke vertegenwoordiging van *Pisidium*. In 1967 kreeg ik dit omvangrijke, vele duizenden exemplaren tellende materiaal ter bestudering thuis. De resultaten zijn vastgelegd in het *Archiv für Molluskenkunde* 98 (1968).

Opvallend was daar het talrijke optreden van *P. vincentianum*, vaak in gezelschap van de 'koude' soort *P. conventus*. Met het milder worden van het klimaat hebben vrijwel alle soorten haar areaal naar het Noorden uitgebreid, ook *P. conventus*, die nu binnen de Poolcirkel voorkomt. Alleen *P. vincentianum* heeft deze trend niet gevolgd. De soort zou als uitgestorven kunnen gelden als zij niet levend ten oosten van de Oeral gevonden was, zij het onder andere benamingen. De oudste hiervan is *P. stewarti* Preston, 1909. Een overeenkomstig geval in het genus *Sphaerium* is misschien *S. subsolidum* Clessin, die wij ook in de Velzer-tunnelput hadden aangetroffen en waarmede Carel en ik indertijd taxonomisch geen raad wisten. Op het ogenblik ben ik geneigd deze vorm te identificeren met de nog in Finland levende *S. asiaticum* Von Martens, maar er zal nog veel verzameld en bestudeerd moeten worden eer er zekerheid is.

Het onderzoek van de fossielen van het meer van Aschersleben heeft opnieuw aandacht gevraagd voor de vraag, of er taxonomisch een dualisme kan bestaan, in die zin, dat een vorm in de ene localiteit als een onbeduidende variant van een bestaande soort opgevat kan worden en in een andere localiteit het aspect van een zelfstandige soort kan krijgen. In de respectieve fasen van het meer van Aschersleben in het Weichselien komt van *Pisidium henslowanum* uitsluitend de vorm zonder umbonale plooi voor en wel steeds in relatief groot aantal. De typische vorm schittert er door afwezigheid. Wat is er met de plooi-loze vorm gebeurd sinds de laatste opdroging van het meer? Het antwoord vond ik in materiaal, dat het Zoölogisch Museum van Kopenhagen mij in bruikleen toevertrouwde. Het bleek dat de plooi-loze vorm algemeen voorkomt in Sleeswijk en in Jutland. In het noordelijke Deense binneneiland Mors, waar de apotheker Teilmann Friis voortreffelijk verzamelde, bleek zij zelfs zeer algemeen te zijn.

Zelfs een Pisidioloog maakt het zich wel eens gemakkelijk, 1973

Zuidpoolgebied

Zuidpoolgebied

Dank zij Richard Preece, Cambridge, kreeg ik inzage van enkele voor mij kostbare schilfers van *Pisidium*-schelpen van het Zuidpoolgebied. Een geologische expeditie van de Universiteit van Cambridge had namelijk in een boring op 300 km afstand van de Zuidpool fossiele zoetwaterschelpen aangetroffen, waaronder enkele splinters van *Pisidium*. Voor mij was de grote vraag: "betreft het hier een soort van het subgenus *Afropisidium*?". Aan lege schelpjes is dat te zien aan de zogenaamde extraverte ligging van de ligamentgroeve. Daarover was hier geen zekerheid te krijgen. Een determinatie op soort was dus uitgesloten. Het taxon *Afropisidium* associeer ik met het hypothetische oercontinent Gondwanaland. De vraag is, of het uiteenvallen van dit continent zijn sporen heeft nagelaten in de phylogenie van *Pisidium*. Een feit is namelijk, dat elk der brokstukken van Gondwanaland (Zuid-Amerika, Zuid-Afrika, India, Australië, Tasmanië, Nieuw Zeeland) recent bewoond wordt door een of meer 'endemische' soorten *Afropisidium*. Ook Antarctica zou deel uitmaken van Gondwanaland. Het vinden van fossiele *Afropisidium* in de buurt van de Zuidpool zou deze hypothese gesteund hebben. Dat was dus nog niet het geval.

Australië

De tachtigplussers in Rotterdam herinneren zich nog wel hun bruisend bedrijvige stadgenoot Jacques Voorwinde. Hij was meesterkapper en schelpenexpert. Boze tongen beweerden wel, dat het ene ten koste van het

andere ging. Hoe het ook zij; de kapperszaak in Rotterdam werd gesloten en Voorwinde emigreerde in 1950 naar Australië. De bloeiende Rotterdamse werkgroep voelde zijn vertrek als een zwaar verlies, aldus Jan Nieuwenhuis in zijn afscheidswoord "Vaarwel Voorwinde" in het *Correspondentieblad*. In Australië vond Voorwinde zijn draai, in beide opzichten. Ongevraagd handelde hij zelfs als een soort 'public relationsman', want op een goede dag kreeg ik blijkbaar op instigatie van Voorwinde, een brief van Donald McMichael, conservator van het Australian Museum te Sydney, met het voorstel de Australische Sphaeriidae van het Museum te bestuderen. Dat viel uiteraard in goede aarde, maar ik besepte toen nog niet dat het meer dan twintig jaar zou duren voordat mijn monografie over dit onderwerp in druk zou verschijnen.

Ook met zijn opvolger Winston Ponder had ik een nuttig contact. Het uitpluizen van de taxonomie van de Australische Sphaeriidae was een moeilijke zaak. Niet zelden wanhoopde ik over het soortbegrip en wankelde ik tussen twee uitersten: of één soort met een grote variabiliteit of vele soorten elk met een beperkte variabiliteit. In mijn monografische publicatie van 1983 in *Basteria* vol. 47: 3-32 over de Australische Sphaeriidae meen ik tenslotte een middenweg gevonden te hebben: totaal 12 soorten, waarvan vier novae species. Onder deze laatste is *Pisidium aslini*, een zeer kleine *Afropisidium*-soort, de eerste vondst van dit taxon op het Australische continent. Een van de moeilijkheden op het Zuidelijk Halfrond zijn de soortenarme associaties. Elke biotoop is er door één, hoogstens twee soorten bewoond. Op het Noordelijk Halfrond kunnen wel tot tien soorten Sphaeriidae in elkaars gezelschap leven. Bij het determineren van zulk materiaal oriënteert men zich werktuigelijk op de morphometrische hiaten.

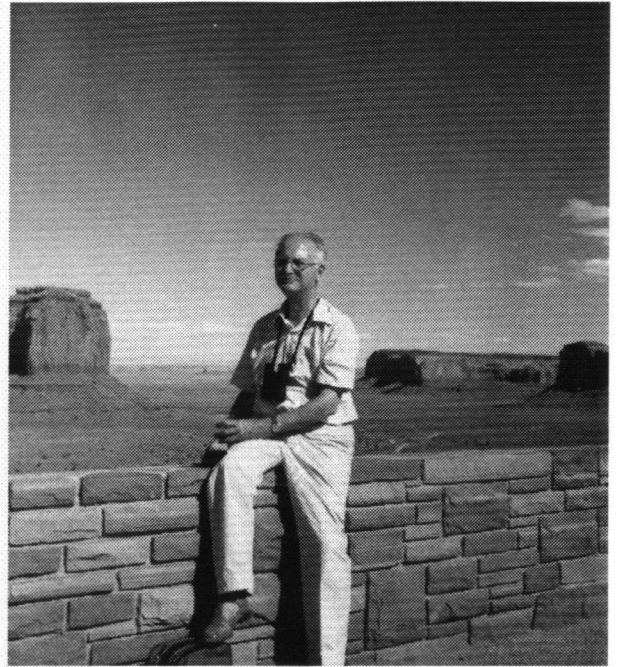
Enkele jaren geleden heeft de bekende, onlangs overleden Ukrainse pisidioloog Alexei Kornushin een studiereis gemaakt naar Sydney, bij welke gelegenheid hij de Australische Sphaeriïden vondsten van de laatste twintig jaar determineerde. Hij ontdekte vier nieuwe soorten, waaronder *Pisidium (Odhneripisidium) australiense*, de eerste vondst van dit subgenus op het Australische continent. Voorts gaf hij enkele nieuwe vindplaatsen van de eveneens endemische *P. (Afropisidium) aslini*. Kornushin publiceerde zijn determinaties in de *Records Australian Museum* (vol.52).

Nieuw Zeeland

Dankzij Dick Dell, conservator van het museum te Wellington, was ik in de gelegenheid de Sphaeriïdae van Nieuw Zeeland te bestuderen. De grote verrassing was de ontdekking van vele vindplaatsen van de endemische *P. (Afropisidium) hodgkini* Suter. Deze Suter nu, Zwitser van origine, is ook de auteur van de Zwitserse *P. urinator* waarvan de identiteit lange tijd een raadsel was. In Europese musea schijnt er geen type-materiaal meer van te bestaan. Suter heeft bij zijn emigratie naar Australië zijn molluskencollectie meegenomen en deze tenslotte in het museum te Sydney gedeponneerd. De daarin voorkomende *urinator*-exemplaren bleken alle tot *P. conventus* te behoren.

Noord Amerika

De min of meer nauwe verwantschap tussen de Pisidiïden van Nearcticum en Palaearcticum heeft mij steeds geboeid, vooral ook omdat de Fransman Auguste Baudon (1821-1905) en de Amerikaan Temple Prime (1832-1903) reeds over dit onderwerp van gedachten gewisseld hadden. Zodra de Tweede Wereldoorlog voorbij was, plaatste ik een ruilvoorstel in het Amerikaanse blad *The Nautilus*. Ik kreeg er prompt één reactie op, namelijk van de Canadees H.B. Herrington. Reverend Herrington was predikant van de 'United Church of Canada'. Op vijftigjarige leeftijd ging hij zich voor mollusken interesseren. In 1940, dus een jaar eerder dan ik, ging hij zich speciaal met Sphaeriïdae bezighouden. Wij hebben ruim twintig jaar schriftelijk met elkaar gediscussieerd en ruilden ijverig materiaal. Herrington werd vooral gesteund door het Royal Museum of Zoology in Toronto, dat hem gedetermineerd materiaal in bruikleen toezond. Uit de Prime-collectie in Cambridge (USA), leende hij type-materiaal. In 1958 ging hij met pensioen, waarna er meer tijd voor reizen en excursies kwam. Wat Europa betreft was Herrington in briefwisseling met Stelfox, Odhner en Favre. Stelfox schonk hem zijn *Pisidium*-collectie op voorwaarde dat hij haar persoonlijk zou komen halen, hetgeen gebeurde in 1950. Herrington schreef dat deze collectie ongeveer 2000 monsters omvatte. In 1962 publiceerde het Museum of Zoology in Ann Arbor, Michigan, Herrington's 'magnum opus' *A Revision of the Sphaeriïdae of North America*. Daarin heeft hij vooral veel aandacht besteed

USA, Utah, 1985

aan de ingewikkelde synonymie van de Noord Amerikaanse soorten. In 1971 werd hij tot eredoctor van de (Canadese) Waterloo University benoemd. Nog geen jaar later schreef zijn vrouw in antwoord op een brief van mij dat haar man met een hersenbloeding in het ziekenhuis opgenomen was en dat hij de studie van Sphaeriïdae opgegeven had. Hij moet over de tachtig geweest zijn. Sindsdien heb ik niets meer van hem gehoord. Ook ik heb mij aan die synonymie gewaagd, wat geen sinecure was, want geen van de talrijke soortbeschrijvingen van Sterki is vergezeld van afbeeldingen. Ik ben daar reeds in 1947 op voortreffelijke wijze geholpen door de toenmalige assistent-curator van het Carnegie Museum te Pittsburgh, Gordon K. Mac Millan, die mij in het kader van een materiaalruil wel tweehonderd monstertjes Amerikaanse Sphaeriïdae uit de collectie Sterki afstond.

Met mijn vrienden Jacques en Meggy François maakte ik in 1973 per auto een toeristische reis door Noord-Amerika. Van die gelegenheid heb ik geprofiteerd door telkens een volle dag de Pisidiïden in de natuurhistorische musea te New York, Washington, Philadelphia, Cambridge en Pittsburg te verkennen om er, met het oog op toekomstige bruiklenen, een globale indruk van te krijgen. Van echt onderzoek kon toen uiteraard geen sprake zijn, maar het aanwezige typemateriaal heb ik wel kunnen bestuderen. Vooral de Prime collectie in Harvard was leerzaam. Daarin komt heel wat Europees materiaal voor, verkregen van negentiende-eeuwse malacologen.

De grote Sterki collectie in het Carnegie Museum te Pittsburgh boeide mij bijzonder. Victor Sterki (1846-1933) was apotheker te New Philadelphia, Ohio. Hij

was geboren in Solothurn, Zwitserland en studeerde medicijnen te Bern. In 1883 emigreerde hij naar de Verenigde Staten. Wat de malacologie betreft, legde hij zich met ijver toe op de studie van de systematiek der Sphaeriidae. Hij ontwikkelde een eng soortbegrip en publiceerde veel nieuwe 'soorten', steeds zonder afbeeldingen, wat de interpretatie van zijn geschriften tot een monnikenwerk maakt. Reeds tijdens zijn leven verkocht Sterki, overigens buiten medeweten van zijn familie die later achter het net viste, zijn omvangrijke collectie Sphaeriidae, aldus curator J.J. Parodiz, voor het reeds in die tijd niet geringe bedrag van vijfduizend dollar.

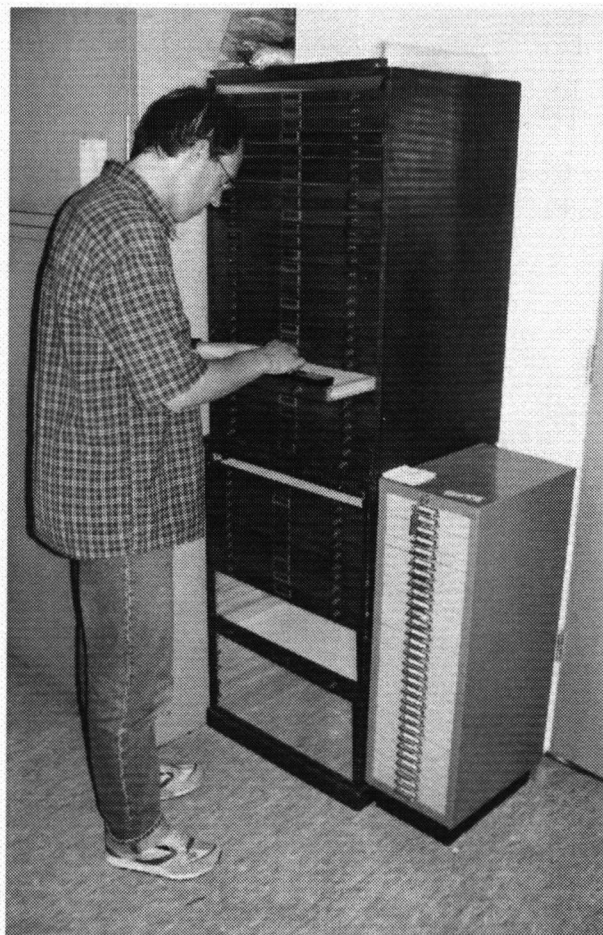
Had Sterki al benul van de beruchte 'Bruggen's vuistregel'?(CB 318). Parodiz vertelde mij ten minste dat hij eens in de collectie een lucifersdoosje vol met Sphaeriums vond, waarop stond "Hands off!!". Toen hij het toch opende, veerde er een naald uit, die hem duchtig in de vingers prikte.

Op 2 april 1973 bezocht ik het Smithsonian Museum te Washington om er de typen van de juist in *The Nautilus* gepubliceerde oudste *Pisidium*s, namelijk *P. russelli* en *P. wardeni*, beide van Bickel, te bestuderen en na te tekenen. Zij komen uit het Palaeoceen van Noord-Dakota en waren dus nog net geen tijdgenoten meer van de grote Sauriërs. De gedachte, dat deze nietige schelpjes tientallen miljoenen jaren onbeschadigd 'overleefd' hebben was voor mij bepaald sensationeel. Maar nog onbegrijpelijk is het dat deze schelpjes een recent aspect hebben hetgeen tot de conclusie moet leiden, dat er in deze groep geen zichtbare evolutie geweest is.

In 1985 was ik weer in Amerika. Ditmaal werkte ik een week in het museum van Ann Arbor te Michigan en genoot de gastvrijheid van het echtpaar Peggy en Jack Burch.

De totale Sphaeriiden-collectie omvat er naar mijn schatting 17.500 monsters. Hiervan ongeveer 10.000 monsters *Pisidium*. Herrington's handschrift vond ik op veel museumetiketten terug. Het bleek dat geen van de opnieuw geëtiketteerde monsters nog het oorspronkelijke etiket bevatte. Burch vertelde mij, dat de vroegere conservator, Henry van der Schalie, na her-etikettering door Herrington, de oude etikettes als verder nutteloos liet weggooien. Ik was verwonderd daarover, daar ik ze als documentair belangrijk beschouw. Bill Heard, die in Ann Arbor gestudeerd heeft, bevestigde Burch's opmerking. Toevallig belde hij juist die dag op vanuit zijn woonplaats in Florida.

Ann Arbor heeft zich de laatste jaren onderscheiden als steunpunt van het moleculaire onderzoek naar de phylogenie van Sphaeriidae. Tachwan Lee is zelfs op dit onderwerp gepromoveerd. Het ziet er wel naar uit, dat de huidige subgenus-indeling der Sphaeriidae, gebaseerd op morfologische bijzonderheden, aan een grondige herziening toe is.

A. van der Bijl bij de collectie Kuiper, van oude naar nieuwe kasten

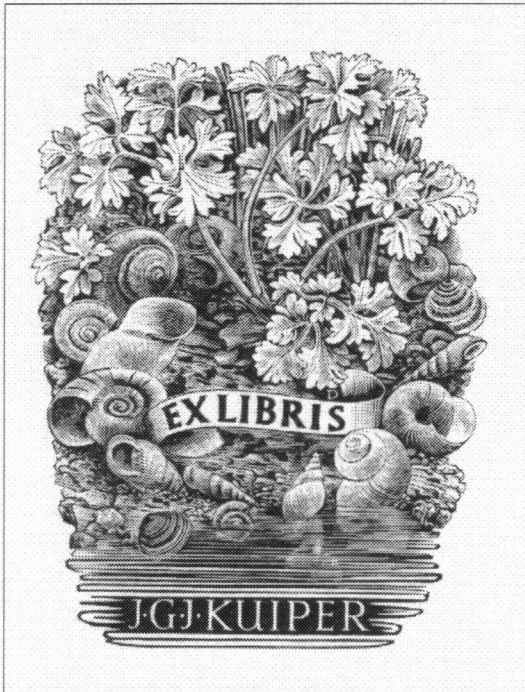
Eigen collectie

Wat mijn collectie betreft, deze omvat ruim 25.000 monsters niet-mariene mollusken. Alle monsters dragen een volgnummer, dat verwijst naar het journal, of indien het de landmollusken aangaat, naar een stamboek. Een 'Acte van Schenking', gedateerd 19 oktober 1983, stipuleert enkele voorwaarden van schenking aan het Zoölogisch Museum te Amsterdam, alwaar het grootste deel van de verzameling inmiddels is ondergebracht. Hieronder ca. 2.400 monsters Clausiliidae behorende tot ongeveer 600 soorten en ondersoorten, geschonken in 1968. Ook het merendeel van de ruim 13.000 monsters omvattende collectie Sphaeriidae is inmiddels al in Amsterdam.

Bibliotheek en Ex-libris

Over mijn malacologische bibliotheek kan ik hier kort zijn. In 1994 schonk ik haar aan het Zoölogisch Museum te Amsterdam (CB 280). Alle boeken zijn voorzien van een ex-libris dat mij dierbaar is. Het is een geschenk van mijn kunstzinnige vriendin Meggy François. Zij kende de bejaarde graficus Dirk van Gelder, die zij wist over te halen nog éénmaal een ex-libris te maken. Ik ontmoette hem en uitvoerig werd het thema besproken: namelijk schelpen van land- en zoetwatermollusken

aangespoeld op een begroeide beekoever. Ik zond hem als modellen een lucifersdoosje vol schelpen toe. Hij ging aan het werk en het resultaat werd een hoogtepunt in zijn ex-libriswerk. Het is later gereproduceerd in het boek van Henk van Buul getiteld: *Dirk van Gelder, zijn exlibris en gelegenheidsgrafiek* (Arethusa Pers Herber Blokland 1984, blz. 49). Van Buul (blz.43) schrijft o.m. "Het zo minutieus gegraveerde houtblokje heb ik in stille bewondering minuten lang aanschouwd. Het prentje koester ik als het waardige sluitstuk van Van Gelder's exlibris-oeuvre".

Ex Libris

Enkele mijner boeken bevatten nog een veel ouder ex-libris, in de veertiger jaren getekend door mijn jeugdvriend Cor Icke (pag. 1). Het is geen gravure op hout, maar een fijn geclicheerde tekening. Het stelt een wereldbol voor, waarop een huisjesslak rondkruipt; een open boek omringd door enkele losse bloemen en een vliegende zwaluw symboliseren mijn toenmalige terreinen van belangstelling. Cor Icke was een bewonderaar van o.m. Vincent van Gogh. Toen de eersteling van Cor en zijn vrouw Ina geboren werd, kreeg de baby de naam Vincent mee. Vincent Icke herontdekte ik tientallen jaren later als spiritueel columnist van de *NRC*. Hij is thans hoogleraar aan de universiteiten van Leiden en Amsterdam.

Pisidium-documentatie

Mijn *Pisidium*-documentatie bestaat uit drie delen, die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Ten eerste, de *Pisidium*-collectie; ten tweede het Journaal getiteld *Pisidium Observations*; ten derde de malacologische brieven.

Het in 1941 begonnen Journaal bestaat nu, 64 jaar later, nog steeds. Wij zijn aan bladzijde 13.700 toe. Het aantal tekeningen benadert de 6.000. Sinds 1941 heb ik volgens het journaal bijna anderhalf miljoen exemplaren gedetermineerd. De tekeningen zijn een onmisbare steun van mijn geheugen. Om een beter overzicht te krijgen, ben ik deze aantekeningen gaan bundelen. Elke vierhonderd bladzijden werden in halfleer ingebonden. Op de rugzijde staat in gouden lettertjes de titel *Pisidium Observations*. Elk deel is voorzien van enkele alfabetische registers. Zo is er een index op de namen van de instituten en musea waarvan ik materiaal geleend had. Verder een index op de namen van mijn correspondenten, op de wetenschappelijke namen, op de tekeningen enz. Er is ook een index 'personalia'. In de loop der jaren had ik namelijk de gewoonte aangenomen niet alleen aantekeningen over mollusken te maken, maar nu en dan ook over malacologen die ik ontmoette, soms verlucht met vluchtig geschetste 'portretten'. Alles wat ik aan Sphaeriiden onder ogen heb gehad, is in dit journaal geboekstaafd. Het vormt de bron voor mijn eigen publicaties. Het journaal is nu aan deel 33 toe.

Het journaal zou nutteloos zijn, als de vele tienduizenden daarin vermelde vindplaatsgegevens niet gepubliceerd werden. Naar ruwe schatting is dit laatste wel voor driekwart gebeurd. Van mijn correspondenten hebben er ongeveer 170 mijn determinaties in één of meer publicaties opgenomen. Het aantal van deze door mij geregistreerde publicaties bedraagt nu 340. Ik heb er een lijst van.

Mijn bibliografie bevat 299 titels, waarvan 27 in samenwerking met co-auteurs. Veel teksten van malacologische aard heb ik gepubliceerd in het *Correspondentieblad* en in *Spirula/CB*. Tot en met het jaar 2003 bedroeg dit aantal 191. Het gaat hier om reisverslagen, excursieberichten, verenigingsnieuws, biohistorische bijdragen, necrologieën e.d.

Alle brieven van mijn ruim 700 correspondenten (de oudste dateert van 1933, en kwam van Tera van Benthem Jutting) zijn nu alfabetisch en chronologisch in 40 banden ingebonden. Het betreft ruim 10.000 brieven, gezamenlijk met een schat aan informatie. Voorts zijn er 5 banden met autografische brieven uit de nalatenschap van Auguste Baudon (1821-1905). Zij waren een geschenk van Baudon's kleindochter. Deze brieven zijn vooral biohistorisch interessant. Ik heb er uitvoerig uit geput o.m. voor mijn in 1969 in het *Correspondentieblad* gepubliceerd verhaal 'Schetsen uit de malacologische geschiedenis van Frankrijk'.

Carrière en Eredocoraat

Mijn maatschappelijke loopbaan eindigde na veertig ambtelijke dienstjaren, waarbij inbegrepen de 12 jaar als directeur-adjoint van het Nederlandse culturele centrum, het 'Institut Néerlandais', in 1979 als Hoofd van de Afdeling Pers en Informatie van de Nederlandse Ambassade te Parijs in de diplomatieke rang van Eerste Ambassade-Secretaris. Met plezier denk ik aan het bijzondere afscheid terug (zie fig. p. 7).

Mijn medewerker Eric Kwint had mij ruim tevoren gevraagd welk afscheidscadeau ik zou wensen. Ik heb lang zitten mijmeren en dacht terug aan ruim veertig jaar geleden, toen ik als scheepsjongen op de 'Blitar' van de Rotterdamse Lloyd op de reling leunend met ontzag keek naar een majestueus Duits slagschip, dat statig voorbij stoomde. Het was aan de oostkust van Spanje, waar de burgeroorlog woedde. Meevaren op zo'n schip leek mij een fantastische belevenis. Toen men op de ambassade mijn verlanglijst vroeg, heb ik speels geantwoord: "meevaren op een oorlogschip". Er werd werk van gemaakt! De

marine-attaché kwam er aan te pas. Na enkele weken kwam er uit Den Haag een telegram met het verzoek, of de heer Kuiper zich op 28 maart 1979 naar de oorlogshaven van Brest wilde begeven, om zich in te schepen op Harer Majesteits missile-kruiser 'De Ruyter', die deelnam aan manoeuvres van een Atlantische vlooteneid. Ik ging dus naar Brest en scheepte mij op het aangegeven moment in. Het schip vertrok direct. De zee was ruig. Ik had een hut direct achter de brug en was tijdens de maaltijden op de brug de gast van de commandant, kapitein-ter-zee Berkhout, tezamen met de commodore Van Dam. De derde dag stoomde het schip de Gironde op. Ik ontscheepte te Bordeaux en nam de trein terug naar Parijs. Een half jaar later volgde het afscheid van de ambassade. Het was een prachtig sluitstuk van mijn ambtelijk bestaan. Dat is nu vijf en twintig jaar geleden. Veel is er in die tijd veranderd, maar mijn *Pisidium*-werk bleef doorgaan.

Een volkomen verrassende gebeurtenis was het bericht van prof. P.W. Bresters (brief 30.9.1983), rector magnificus aan de Universiteit van Amsterdam, dat mij een eredoctoraat Wiskunde & Natuurwetenschappen was verleend. De plechtigheid vond plaats op 9 januari 1984 met prof. S. van der Spoel als promotor. Na de ceremo-

nie was er een druk bezochte receptie. En 's-avonds een feestmaaltijd in het Amstel Hotel. Velen blijken achter de schermen aan deze verlening meegewerkt te hebben. Hiervan noem ik in het bijzonder Dr. Henny Coomans, de altijd behulpzame toenmalige conservator van de afdeling Malacologie van het Zoölogisch Museum te Amsterdam. Het is ook op zijn voorstel geweest, dat ik in 1971 door de stafvergadering van het toenmalige Instituut voor Taxonomische Zoölogie benoemd ben tot honorair medewerker bij de Universiteit van Amsterdam.

Ere-doctoraat Universiteit van Amsterdam (1984)

Drie Majoors

Nu ik een streep ga zetten onder dit lange verhaal, zou het ondankbaar zijn niet nog even de drie majoors te memoreren aan wie ik veel te danken heb.

De controledienst van de vindingrijke majoor Ebbink is aan het eind van de oorlog, wat te verwachten was, als een nachtkars uitgelopen en hij is uit mijn gezichtveld verdwenen.

Majoor Sas zag ik na de oorlog in Den Haag terug. Hij introduceerde mij bij zijn collega majoor Van Houten, die chef was van de Persdienst van het gereorganiseerde ministerie van Buitenlandse Zaken. Majoor Van Houten achtte het nuttig mij voor een stage van twee jaar naar Bern te sturen, waar ik assistent van de persattaché bij het Nederlandse gezantschap werd. Zo kwam ik als zg. 'parachutist' in de Buitenlandse Dienst van Buitenlandse Zaken (normaliter moet men om in de 'carrière' te komen een soort toelatingsexamen doen). Na deze stage ontmoette ik de intussen tot generaal-majoor bevorderde en tot militair attaché te Washington benoemde Sas terug. Hij zei dat hij van plan was een boek te schrijven over de Berlijnse tijd en wilde daarbij t.z.t. een beroep op mijn geheugen doen, want alle documenten zijn bij het overhaaste vertrek uit Berlijn verbrand. De dag na

dit gesprek is de generaal-majoor met het vliegtuig boven Ierland dodelijk verongelukt.

Jan van Houten eindigde zijn loopbaan bij Buitenlandse Zaken als consul-generaal in San Francisco. Wij hadden elkaar volkomen uit het oog verloren, tot ik onverwacht in december 1983 een hartelijke brief van hem kreeg, waarin hij o.m. schreef: "*TROUW* verraste mij met het bericht, dat je een eredoctoraat is toegekend. De hoogste onderscheiding die een oud-DVB-er ten deel gevallen is" (DVB = Directie Voorlichting Buitenland). Ik heb hem helaas niet meer ontmoet. Enkele maanden later las ik in de *NRC* dat Jan van Houten plotseling in Den Haag was overleden.

Epiloog

Als slot van dit verhaal zou ik de namen moeten noemen van de vele honderden correspondenten die mij in de loop van meer dan zestig jaren materiaal ter determinatie hebben toevertrouwd of mij op andere wijze geholpen hebben. Dat zou echter de lengte van mijn toch al te lange verhaal verdubbelen. Mijn erkentelijk-

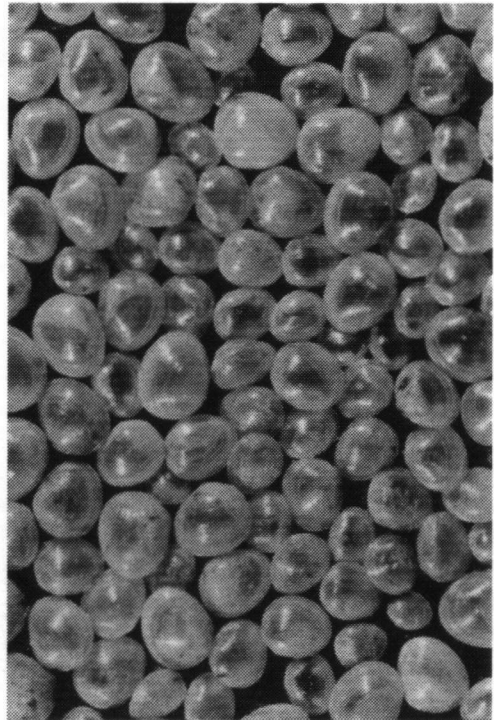
heid is er evenwel niet minder om. Het spreekt vanzelf, dat hun namen en de beschrijvingen van het door hen toegezonden materiaal vermeld staan in de 33 delen van mijn hierboven genoemd jaarnaam, dat te zijner tijd een plaats krijgt in de bibliotheek van het Zoölogische Museum te Amsterdam. Slechts twee uitzonderingen wil ik hier maken, namelijk voor Rykel de Bruyne, bevlogen gangmaker van het 'Atlasproject', en Rob Moolenbeek, ijverig collectiebeheerder en conservator malacologie van het Zoölogisch Museum te Amsterdam, die ieder op zijn beurt niet aarzelden Parijswaarts te ijlen om mij uit computer-misère te redden, waarvoor alsnog mijn warme dank.

Eveneens dank aan Meggy François, Henny Coomans en Rob Moolenbeek voor op- en aanmerkingen betreffende dit manuscript. Deze uitgave werd mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de Baudon en François fondsen.

Garches, 15 mei 2004.

De Kuiper bibliotheek, 1992

Pisidium nitidum

Index op persoonsnamen, de niet-malacologen met beroepsvermelding

Adam, William	9	Janssen, Arie W.	6
Azuma, Masao	8	Kilias, Rudolf	9
Baudon, Auguste	14, 16	Klemm, Walter	12
Benthem Jutting, W.S.S. (Tera) van	15, 16	Knudsen, J.	9
Berg, Bengt – Zweeds ornitholoog	4	Koli, L.	9
Berkhout – kapitein-ter-zee	17	Kool – bankdirecteur	3
Bickel, E.D.	15	Korniushin, Alexei	14
Bijl, A.N. (Bram), van der	15	Kozhov, M.	11
Boettger, C.R.	8	Kwint, Eric – Ned. Ambassade Parijs	17
Boschma, H. – zoöloog	10	Lee, Tachwan	15
Brabenec, Jaroslav	11	Likharev, B.K.	10, 11
Brandt, Rolf A.	7, 8	Lindholm, W.	10
Bresters, P.W. – rector magnificus	17	Loeffler, H.	9
Brown, David	9	Loosjes, Frits E.	6
Bruggen, A.C. (Dolf) van	11, 15	Lozek, Vojan	11
Bruyne, Rykel H. de	18	Lundbeck, J.	12
Burch, Jack & Peggy	15	Maaden, H. van der	6
Butot, Louis J.M.	6	Maassen, Wim	11
Buul, Henk van – schrijver	16	Mac Millan, Gordon, K.	14
Clessin, Stephan	9	Mahler, Friedrich	3
Combes, Claude	6, 7, 11	Mania, Dietrich	12
Coomans, Henny E.	17, 18	McMichael, Donald	13
Dam, van – commodore	17	McMillan, Nora F.	12
Dance, S. Peter	10	Meier-Brook, Claus	8
Dell, R.K. (Dick)	14	Mérimée, Prosper – Frans schrijver	3
Den Doolaard, A. – letterkundige	3	Meyer, Tom	11
Dia	8	Mitchell, G.F. – botanicus	12
Drijver, Jan	6	Mienis, Henk K.	8
Ebbink – majoor	4, 5, 17	Millenaar – kolonel, landbouw attaché	4, 5
Ehrmann, H.	8	Moolenbeek, Rob G.	18
Favre, J.	14	Morgan, Jacques de	8
Feldmann, Reiner	7	Mori, S.	8
Feldmann, Wilhelm	2	Mörzer-Bruyns, H.F.	6
Florschütz, F. – palynoloog	12	Mouthon, Jacques	11
François, Jacques – Unesco	14	Neuteboom, W.H.	6
François, Meggy – Institut Néerlandais	14, 15, 18, 20	Nieuwenhuis, Jan G.B.	13
Gelder, Dirk van – graficus	15, 16	Nocentini, Annamaria	12
Gerhard, Ida – dichteres	5	Odhner, Niels	5, 14
Gerhard, Mia	5	Oestreich – geomorfoloog	3
Germeraad	6	Økland, Jan	9
Gerritsen, Jan – hoogleraar	3	Økland, Karen Anna	9
Geyer, David	6	Ortal, Reuven	8
Gittenberger, Edi	11	Parodiz, J.J.	15
Goethem, Jackie van	10	Petersen, Aevan	10
Goldfuss, Otto	8	Ponder, Winston F.	13
Gossaert, Geerten – dichter (pseudonym)	3	Pouderoyen, L.P.	6
Haas, Fritz	8	Preece, Richard	13
Harrison, A.D.	9	Prime, Temple	14
Heard, W.H. (Bill)	15	Prins, Jan	5, 6
Henrard, J.Th.	3, 6	Proschwitz, T. von	9
Herrington, H.B.	14, 15	Regteren Altena, Carel O. van	6, 7, 10, 12
Hinz, Werner	8	Reinhardt, D.	8
Houten, Jan van – majoor	17, 18	Ruggio, Delio	12
Icke, Cor – tekenaar	1, 16	Rutten, Martin – geoloog/paleontoloog	3
Icke, Vincent – hoogleraar	16	Sablon, Rose	10

Sas, Gijsbertus, J. – majoor	3, 4, 17	Voorwinde, Jacques.....	13
Schalie, Henry van der.....	15	Wallbrink, Hendrik	11
Schepman, M.M.....	6	Walter, Jacob.....	7
Schmierer, Th.....	5	Westerlund, C.A.....	9
Schoenmakers, A.....	6	White, Dustin.....	11
Smits, Daan	6	Winter, A.J. (Ton) de.....	9
Spoel, Siebrecht van der	17	Wissema, G.G.....	6
Stelfox, A.W.....	12, 14	Woodward, B.B.	10
Stephano, Yvette de.....	7, 11	Zhadin, V.I.....	10
Sterki, Victor	14, 15	Zilch.....	8
Suter, H.....	14		
Teilmann Friis	13		
Tolman, Rinke – journalist-ornitholoog	4		
Turner, Hans	10		
Valovirta, Ilmarin	9		
Venmans, Leo A.W.C.....	4, 6		
Verdcourt, Bernard	9		

Meggy François-Klasen en Hans Kuiper in Indonesië, 1989